

اصطلاح نامه فقه رهیافتی برای دسته بندی دانش فقه

۸۳-۹۸

چکیده: فقه اسلامی برای استحکام درونی و تجدید بنای خود به عناصر و لوازمی وابسته است که یکی از آنها ساختار منطقی و دسته بندی نظام یافته آن است. ساختاری که بتواند دانشی با این گستره را سازمان بخشد؛ جایگاه هر مسئله را مشخص نموده؛ دست یابی به مباحث آن را روان تر؛ و فهم مطالب آن را آسان تر نماید. ساختار منظمی که با شبکه گسترش پذیر خود، گزاره‌های پیشین و پسین فقه را پذیرا باشد و با تحولات ابزارهای نوین در ذخیره سازی و جستجوهای متنوع ساده و پیشرفته و به خصوص در جستجوهای کارآمد موضوعی و شبکه ای، بکار آید. سوال اصلی آن است که برای دسته بندی نظام یافته و ساختار منطقی فقه با توقعات یادشده، چه راهکار مناسبی وجود دارد؟

در این مقاله، دسته بندی علم فقه با نگاهی متفاوت به اصطلاح نامه فقه به عنوان شیوه ای مناسب برای تنظیم درست و کمک به دسته بندی منطقی علم فقه بررسی می شود.

کلید واژگان: علم فقه، دسته بندی علوم، علوم اسلامی، ساختار فقه، اصطلاح نامه

Jurisprudence Thesaurus, An Approach to Categorizing the Science of Jurisprudence Mohammad Hadi Yaqubnejad

Abstract: Islamic jurisprudence depends on elements and tools for its internal strength and reconstruction, one of which is its logical structure and systematic classification. A structure that can organize such an extensive branch of knowledge; Determine the position of each theme; Make access to its topics easier; And make it easier to understand its contents. A regular structure that, with its expandable network, can adapt the previous and new concepts of jurisprudence and can be used with the development of new tools in simple and advanced storage and various searches, especially in thematic and network searches. The main question is what is the appropriate solution for the systematic classification and logical structure of jurisprudence with the mentioned expectations?

In this article, the classification of jurisprudence is examined with a different view of the Jurisprudence Thesaurus as a suitable method for correct regulation and helping the logical classification of jurisprudence.

Keywords: jurisprudence, classification of sciences, Islamic sciences, the structure of jurisprudence, thesaurus

معجم المصطلحات الفقهية مدخل لتبويب علم الفقه

محمد هادي يعقوب نجاد

الخلاصة: يعتمد تدعيم البنية الداخلية للفقه الإسلامي وتحديث هذه البنية على بعض العناصر والمستلزمات، والتي أحداها هو الهيكل والبنية المنطقية لهذا العلم وتبويبه وفق نظام معين. وهذه البنية يجب أن تكون قادرة على تنظيم علم بهذا الاتساع، وتحديد موقع كل مسألة من مسائله، وتيسير الوصول إلى مباحثها، وتسهيل فهم مطالبه.

كما أنّ هذه البنية يجب أن تكون متناسقة، وأن تكون مستعدة من خلال شبكتها القابلة للتطور إلى احتضان مقولات الفقه السابقة واللاحقة، وأن تلبي متطلبات التفاعل مع تطورات التقنية الحديثة في تخزين المعلومات وعمليات البحث المتنوعة - البسيطة والمتطورة - وخصوصاً في عمليات البحث الفعّال الموضوعي والشبكي.

ويمكن السؤال الأصلي في هذا المجال حول المسلك المناسب الذي يكفل الوصول إلى التبويب المنظم والبنية المنطقية للفقه الملتبئة للمطامح المذكورة؟

وفي هذا المقال يتم البحث عن تبويب علم الفقه بالنظر من زاوية مختلفة إلى معجم المصطلحات الفقهية باعتباره أسلوباً مناسباً للتنظيم الصحيح وعاملاً مساعداً في التبويب المنطقي لعلم الفقه. المفردات الأساسية: علم الفقه، تبويب العلوم، العلوم الإسلامية، بنية الفقه، معجم المصطلحات.

سخن‌آغازین (مسئله پژوهش)

فقیهان اسلامی بیش از هزاران منبع فقهی تدوین کرده‌اند که به عنوان میراثی گران‌سنگ در اختیار ماست. علم فقه گسترده‌ترین علم اسلامی است؛^۱ استحکام درونی و تجدید بنای این دانش مفید و کارآمد به عناصر و لوازم مختلفی وابسته است که یکی از آنها دسته‌بندی نظام‌یافته و ساختار منطقی آن است.

سؤال اصلی آن است که برای دسته‌بندی نظام‌یافته و ساختارمند فقه چه راهکاری وجود دارد؟ ساختاری که بتواند دانشی با این گستره را سازمان بخشید؛ دستیابی به مباحث آن را روان‌تر و جایگاه هر مسئله از مسائل را مشخص و فهم مطالب آن را آسان‌تر کند؛ ساختار منظمی که با شبکه گسترش‌پذیر خود گزاره‌های پیشین و پسین فقه را پذیرا باشد و با تحولات ابزارهای نوین در ذخیره‌سازی، بازیابی و جستجوهای متنوع ساده و پیشرفته، به خصوص در جستجوهای کارآمد موضوعی و شبکه‌ای به کار آید.

هیچ ساختاری در سازمان‌دهی و نظم‌بخشی به علوم کارآمد نیست، مگر آنکه بر اساس سنگ بنای علوم، طراحی و تنظیم شود. سنگ بنا و پایه اصلی در هر علمی از جمله علم فقه مصطلحات آن است؛ چراکه اصطلاحات علمی در حقیقت موجود زنده فضای علم‌اند و بازتابی از گستره مفاهیم علوم به شمار می‌آیند. این اصطلاحات‌اند که اگر بر پایه قواعدی از پیش طراحی شده تنظیم شوند و مفاهیم علمی دانش‌موردنظر را در سیستمی نظام‌مند نشان دهند، به سامان بخشی علوم خواهند انجامید. روشن است که در زبان‌های تخصصی و رشته‌های علمی، معانی به وسیله مفاهیم صورت‌بندی می‌شوند و از طریق واژه‌ها یا اصطلاحاتی خاص به دیگران منتقل می‌شوند. از نظر علم اصطلاح‌شناسی^۲ اصطلاحات وسیله ارتباط تخصصی بین اندیشمندان هستند؛ همان‌گونه که در علم زبان‌شناسی، زبان وسیله ارتباط بین عموم انسان‌هاست.^۳ این اثر با بررسی نقش اصطلاح‌نامه فقه^۴ در کمک به تنظیم دسته‌بندی درست این دانش، ساختارشناسی علم فقه را از این نگاه بررسی کرده است.

۱. درباره آغاز علم فقه در اسلام رک به: نشریه مکتب تشیع، شماره ۳، «مقاله‌های اجتهاد در اسلام»، شهید مطهری؛ ده گفتار شهید مطهری، ص ۹۷-۱۲۸؛ آشنایی با علوم اسلامی، ج ۳، ص ۷۶ به بعد؛ الهامی از شیخ الطائفه - هزاره شیخ طوسی، ج ۱ و یادنامه شیخ طوسی؛ الفهرست ابن ندیم، فن پنجم از مقاله ششم فقهاء الشیعه؛ هزاره شیخ طوسی، علی دوانی، چاپ و نشر بین‌الملل، ۱۳۸۶، تأسیس الشیعه لعلوم الاسلام، سیدحسن صدر، اعلمی، بی‌تا، تهران.

۲. اصطلاح‌شناسی دانش مطالعه نظام‌مند در نام‌گذاری مفاهیم مربوط به رشته‌های تخصصی است.

۳. رک به: دایرةالمعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی؛ عباس حرّی؛ ج ۱، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران، ذیل واژه اصطلاح‌شناسی، ۱۳۸۱.

۴. در تدوین این اثر گروه فراوانی از محققان، اعضای هیئت علمی، اساتید و بزرگان حوزوی نقش داشته‌اند. تدوین‌کنندگان: حسین حسن‌زاده (مسئول گروه)، محمود حکمت‌نیا (مسئول گروه)، احمد اکرمی، محمود حسن‌زاده، محمد رحمانی، علی رحیمی، موسی رسایی، عبدالرحیم سلیمانی، سیدحسین سیدی، عنایت شریفی، نصرالله شفیعی، سیدمالک طباطبایی، کریم فتاحی، سیداحمدعلی قاضوی، مرتضی متقی‌نژاد، قدرت‌الله محمد حسینی، مجید مقدادی، سیدمهدی منصوری، سلمان منوچهری، محمدجواد ناصری، سعید نخعی، سید مهدی مجیدی نظامی، سید تقی‌واردی، محمدهادی یعقوب‌نژاد، با مشاوره آیات و حجج اسلام؛ عبدالله خائفی، اسماعیل صالحی‌مازندرانی (ره)، محمدحسن فاضل گلپایگانی، سیداحمد مددی، حسن ممدوحی و آقای دکتر عباس حرّی (ره).

اهمیت دسته بندی دانش فقه

علم فقه پرسابقه ترین علم اسلامی و دارای مسائل مختلف و متعددی است که در ابواب متنوعی جمع و تنظیم شده است؛ زیرا فقه علم زندگی است و به همه شئون زندگانی انسانی در عرصه های فردی و اجتماعی، دنیوی و اخروی، سیاسی و اقتصادی می پردازد. برای اینکه حکم همه اینها باید از منظر شرع دانسته شود. هر مسئله ای از مسائل فقهی موضوع و محمولی دارد. موضوع آن، فعل مکلفین است و محمول آن حکمی از احکام شرع مقدس. از این رو برای مباحث متنوع و مختلفی که در علم فقه مطرح می شود، یک محور مشترک وجود دارد و آن فعل مکلف است از نظر حکم شرعی. فقیه از احکام فعل مکلفین سخن می گوید؛ چه احکام تکلیفی باشد و چه احکام وضعی. همان طور که می گوید نماز واجب است، غیبت حرام است، سفیه حق فروش اموال خود را ندارد، نیز حکم می کند که طهارت شرط نماز و عدم قبول مشتری موجب بطلان عقد است. در همه این موارد سخن از فعلی از افعال مکلفین است، مثل نماز، غیبت، فروش مال، نگاه کردن و... و این افعال با همه اختلاف ماهوی که دارند، در علم فقه جمع شده اند و فقیه همان گونه که از اموری مانند زمین، آب و دیگر ذوات نیز بحث می کند، احکام همه این موارد را از یک نوع مبادی دریافت می کند و با یک شیوه به بررسی و تحقیق آنها می پردازد. روشن است علمی که موضوع آن همه شئون زندگی باشد، از گستره و پهنه موضوعی وسیعی برخوردار است. از این رو علم فقه، علم چگونگی زیستن نیز هست؛ زیرا «شامل همه موضوعات مرتبط با زندگی انسانی است که اسلام در آن مورد دستور عملی دارد. از میان تعلیمات اسلامی، تنها معارف اسلامی و دیگر اخلاقی و تربیت اسلامی است که از حوزه فقه خارج است».^۵

فقه بالقوه مشتمل بر رشته های مختلف علوم است که با زندگی انسان سروکار دارد.^۶

فقه دانشی است که تبلور و نمود عینی در جامعه انسانی دارد. اگر بتوانیم این علم پرفایده را با شیوه هایی به جامعه بیاوریم و در قالب های نو و به روز به دنیا معرفی کنیم، بسیار جذاب و مدرن جلوه خواهد کرد؛ همان طور که در مسائل مربوط به حقوق که بخش هایی از آن، همان مباحث فقه است این اتفاق افتاده است. علت عمده آن بهره گیری از مباحث و مسائل والای فقه اسلامی است. مباحث فقهی مسائل روز دنیا است که باید با حفظ فقه سنتی و اجتهاد جواهری در شیوه ارائه مباحث کاربردی آن به جامعه و قالب های محاوره ای و روش های تنظیم و تقسیم بندی آن تجدید نظر کنیم. نگرش خاص به حکومت به عنوان فلسفه عملی تمام فقه، بازرسی مسائل جدید جامعه از نگاه فقهی با توجه به تحولات روزافزون و پیدا شدن مباحث نوبه خصوص با تشکیل حکومت اسلامی نیازمند پویایی فقه سنتی و اجتهاد جواهری با توجه به نقش عنصر زمان و مکان در اجتهاد است.

۵. آشنایی با علوم اسلامی، ج ۳، ص ۱۰۹.

۶. رک به: آشنایی با علوم اسلامی، ج ۳، ص ۶۷.

استحکام درونی و تجدید بنای دانش فقه به عناصر و لوازم مختلفی نیازمند است که یکی از آنها دسته‌بندی نظام‌یافته و ساختارمند فقه است. نظامی که بتواند دانش گسترده فقه را سامان دهد و با شبکه‌ای گسترش‌پذیر گزاره‌های نوشونده فقهی را در ساختار خود جای دهد و با تحولات ابزارهای نوین در ذخیره‌سازی، بازیابی و جستجوهای متنوع و موضوعی هماهنگ باشد و به معنای درست کلمه به مدیریت این دانش کارآمد بینجامد. تدوین چنین ساختاری ممکن نیست، مگر آنکه بر اساس سنگ بنای علوم طراحی و تنظیم شود. سنگ بنا و پایه اصلی در هر علمی از جمله علم فقه مصطلحات و واژه‌های کلیدی علم است.

قاعده نظام سازی در اصطلاحات فقهی

هرگاه اصطلاحات علم فقه طبق قواعدی مشخص توسط متخصصانی که به فنون مدیریت دانش در فضاهای جدید الکترونیکی نیز آشنا باشند، از لایه‌های منابع شناسایی، طبقه‌بندی و تنظیم شوند و مفاهیم علمی این دانش را در سیستمی نظام‌مند نشان دهند، در سامان بخشی علم فقه مؤثر خواهند بود. گفتنی است که در «علم اطلاعات و دانش‌شناسی» اصطلاح‌نامه‌های تخصصی^۷ به همین منظور طراحی شده‌اند؛ زیرا منظومه‌ای از واژگان کلیدی و مفاهیم مرتبط با حوزه موضوعی و دانشی مشخص را ارائه می‌کنند. اصطلاح‌نامه‌ها معیارهایی علمی به شمار می‌آیند که همانند شاخص و الگو در هماهنگ‌سازی یک پارچه اطلاعات و دانش‌ها به صورتی پویا و مستمر در محیط‌های فیزیکی و مجازی کارایی مؤثری دارند. عنصر مهمی که می‌تواند دسته‌بندی نظام‌یافته فقه را در فرمی علمی و به دور از سلیقه شخصی ارائه کند اصطلاح‌نامه است؛ چراکه اصطلاح‌نامه‌ها بر پایه مصطلحات و تنظیم آنها بر اصولی منطقی طرح‌ریزی شده‌اند. اصطلاح‌نامه ابزار مهمی است که می‌تواند تا حدود زیادی الزامات دسته‌بندی نظام‌یافته متناسب و مبتنی بر هندسه کامل و جامع از مضامین، مطالب و محتوای اطلاعات علم فقه را برآورد^۸ و پرواضح است که مؤسسه‌های علمی اسلامی به این طرح بزرگ و اثربخش در علوم اسلامی توجه ویژه کرده و ضمن تدوین و ارائه آن به اهالی دانش و فرهنگ، در تکمیل و بهره‌گیری از این ابزار حیاتی در تحول علوم الهی بهره‌گیرند.^۹

۷. اصطلاح‌نامه معادل کلمه لاتینی تزاروس (THESAURUS) است که به واژگان‌نامه، گنج‌واژه و کنز‌الاصطلاح نیز معروف است.
۸. از این رو پژوهشکده مدیریت اطلاعات و مدارک اسلامی - پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی - با استفاده از رویه‌های پذیرفته‌شده جهانی برای سازمان‌دهی دانش‌های اسلامی و نیز تدوین اصطلاح‌نامه‌ها، فرهنگ‌نامه‌ها و جزآن بستر مناسبی برای ایجاد نظام‌های هستی‌شناسانه فراهم کرده که استفاده از آنها در مراکز مختلف پژوهشی و اطلاع‌رسانی تولید دانش را به جای تجمیع اطلاعات به دنبال خواهد داشت.

این مؤسسه علمی از دهه‌های گذشته طرح بزرگ تدوین اصطلاح‌نامه کلان علوم اسلامی را تهیه و محققانی برای تحقق آن پرورش داده و به حول و قوه الهی به عنوان مجموعه‌ای اثربخش در سطح ملی، در رشته‌های علوم اسلامی اصطلاح‌نامه‌های تخصصی را به جامعه فرهنگی اسلامی عرضه کرده است. فعالیت‌های علمی این مرکز را در WWW.ISLAMICDOC.ORG بنگرید.

۹. پژوهشکده مدیریت اطلاعات و مدارک اسلامی - پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی - تنها مؤسسه علمی اسلامی است که در ادامه طرح بزرگ تدوین اصطلاح‌نامه کلان علوم اسلامی اصطلاح‌نامه فقه را به عنوان کلان پروژه‌ای بزرگ تدوین و به اهالی دانش و فرهنگ ارائه کرده است.

اکنون پس از آشنایی کوتاه با ماهیت و کارایی اصطلاح‌نامه، نقش اصطلاح‌نامه فقه در تنظیم درست و ارائه ساختار منطقی علم فقه بررسی می‌شود.

اصطلاح‌نامه و کارایی آن

اصطلاح‌نامه اسم مرکب فارسی است به معنای کتابی که در آن اصطلاحات علوم به ترتیب خاصی نظام‌یافته‌اند. این اصطلاح را برابر (Thesaurus)^{۱۰} در انگلیسی قرار داده‌اند و شاید در زبان عربی بتوان از عنوان «المکنز» یا «معجم المصطلحات» به جای معادل آن دست‌وپا کرد.^{۱۱} در اصطلاح‌نامه مجموعه اصطلاحات علمی در حوزه دانش خاصی شناسایی و روابط معنایی و منطقی میان اصطلاحات، اعم از مترادف، سلسله مراتبی و وابستگی به روشنی ارائه می‌شود. هیچ اصطلاحی در علمی وارد نمی‌شود، مگر اینکه یکی از ارتباطات مفهومی پیش‌گفته را داراست و این ارتباطات علمی میان واژگان در ساختاری شفاف در اصطلاح‌نامه نمایان و در نهایت نظام‌واره واژگانی هر علم در بخش درختی اصطلاح‌نامه‌ها ترسیم می‌شود. توضیحات واژگان، آن‌گونه که در لغت‌نامه‌ها و دایرةالمعارف‌ها ارائه شده است در اصطلاح‌نامه ارائه نمی‌شود. کاربردهای فراوانی برای اصطلاح‌نامه تا کنون شناخته شده است، مانند استفاده در نمایه‌سازی موضوعی، فهرست‌نویسی، مدخل‌یابی فرهنگ‌نامه‌ها و دایرةالمعارف‌ها.^{۱۲} مدیریت اطلاعات الکترونیکی و دیجیتال، علم سنجی، طبقه‌بندی درون علمی، هستی‌شناسی مفهومی علوم و جزآن. بدین روی

۱۰. اصطلاح‌نامه معادل کلمه لاتینی تزاروس (THESAURUS) است که به واژگان نام، گنج‌واژه و کنز الاصطلاح نیز معروف است. ۱۱. تاکنون به زبان عربی معادل صریحی برای اصطلاح‌نامه استفاده نشده است. برخی در عراق «معجم المصطلحات» و کسانیا در لبنان «المکنز» را پیشنهاد می‌کنند.

۱۲. برای نگارش فرهنگ‌نامه‌ها یا دایرةالمعارف‌ها... آنچه در رتبه اول اهمیت قرار دارد تهیه مدخل‌هاست. هیچ فرهنگ‌نامه و دانش‌نامه‌ای پدید نخواهد آمد، مگر مدخل‌های آن مشخص شود. در گزینش مدخل، شیوه‌های مختلفی وجود دارد و متعارف است: ۱. بررسی مدخل‌های دایرةالمعارف‌ها و فرهنگ‌نامه‌های عمومی و تخصصی مرتبط و مشابه ۲. مراجعه و بررسی منابع مرجع و هسته در رشته‌ها یا رشته موضوعی. (قاعدتاً این شیوه اصالت بیشتری دارد؛ چون مدخل‌ها مستقیم از کتاب‌های دست‌اول حوزه مربوط به دست می‌آیند). ۳. مراجعه به نمایه‌ها، خلاصه‌ها و فهرست منابع و اطلاعات کتابشناختی و فهرست‌های توصیفی و تحلیلی به‌خصوص با بهره‌گیری از فناوری‌های رایانه‌ای و نرم‌افزاری ۴. استفاده از اصطلاح‌نامه‌ها که مجموعه واژه‌های اصلی و مرتبط در رشته‌های دانشی را در قالبی ساختارمند در اختیار می‌گذارد. این شیوه اخیر کامل‌ترین و مقرون به صلاح‌ترین شیوه است؛ به‌خصوص در حوزه‌های دانشی تخصصی؛ چراکه اصطلاح‌نامه‌ها بیشترین کمک را به گروه‌های مدخل‌یاب می‌کنند؛ زیرا الف) اصطلاح‌نامه‌نویسان با مراجعه به نمایه‌ها، کتاب‌شناسی‌ها، فرهنگ‌نامه‌ها و دایرةالمعارف‌های موجود و از همه مهم‌تر با مراجعه به کتاب‌ها و منابع اصلی رشته‌های علمی توسط گروه‌های تخصصی آشنا به مسائل حرفه‌ای فنی بررسی می‌شود. ب) با استفاده از ساختار الفبایی اصطلاح‌نامه امکان ارجاعات مترادف در حد وسیع و دقیق در فرهنگ‌نامه و دایرةالمعارف فراهم می‌شود و اطمینان به آوردن همه ورودی‌ها را بیشتر می‌کند. ج) اصطلاح‌نامه‌ها چون اصطلاحات نمایه‌ای را در بردارند، گستره واژگانی در آنها فراوان است؛ از این‌رو زمینه انتخاب مدخل‌های اصلی و مدخل‌های ارجاعی برای گزینش‌کنندگان مداخل را به‌آسانی فراهم می‌کنند و راه نرفته آنها را کوتاه می‌کنند. د) ایجاد نظام ارجاعات کامل، ارجاع مترادف، ارجاع عام به خاص و خاص به عام، ارجاع متقابل، ارجاع وابسته از امور مهم، دقیق، وقت‌گیر و کارآمد برای استفاده‌کنندگان در فرهنگ‌نامه و دایرةالمعارف است. همه اینها نیز با مراجعه به اصطلاح‌نامه در فرایند تدوین فرهنگ‌نامه و دایرةالمعارف یا کاملاً وجود دارد یا بخشی از آن فراهم شده است.

اصطلاح‌نامه‌ها با عناوین مرجع دیگر کاملاً تفاوت دارد.^{۱۳}

اصطلاح‌نامه فقه رهیافتی اساسی در دسته بندی دانش فقه

ساختار فقه یا تقسیم بندی منضبط آن از مباحث پیرامونی و عنصری اثرگذار در فهم درست مباحث و مسائل فقهی است که توجه به آن بسیار جذاب است و موجب علاقه مندی دانش پژوهان، اساتید و دانش ورزان به بحث های فقهی خواهد شد، ولی باید توجه داشت که ساختار علم صرفاً به معنای نگاهی مجموعی و کلی به دانش نیست که برای مثال بدانیم فقه چند رده دارد؟ آیا دو شاخه اصلی دارد یا سه، چهار، هفت یا ده شاخه و... مشهور است که فقه شیعه پنجاه کتاب یا پنجاه باب دارد، اما چرا در برخی کتاب های قدیمی ترفقهی ۲۳ باب^{۱۴} و در برخی ۳۶ باب^{۱۵} و امثال آنها ذکر کرده اند؟ بدیهی است این مقدار آگاهی تا حدودی مفید هست، ولی ساختار فقه نیست. ساختار علوم از جمله علم فقه هنگامی میسر می شود که علاوه بر درک درست از رده های اصلی ارتباط ساختمان معنایی علم به خوبی درک و جایگاه هر بخشی در نظامی منطقی مشخص شود و این مبتنی است بر موضوع شناسی دقیق که آن هم بر اصطلاح شناسی گسترده در حوزه دانش مربوط استوار است.

ترسیم ساختار فقه به گونه ای که ساختار کلی آن و جایگاه هر بحث مشخص گردد و عناوین گویا برای هر بحث برگزیده شود و ذیل هر عنوان، مباحث مطرح در قالب استانداردهای قابل قبول در تألیف و تصنیف ارائه گردد و برای پرهیز از جدا افتادن مباحث مرتبط به هم یا مخلوط شدن مباحث غیر مرتبط به هم به موضوع شناسی اهمیت داده شود.^{۱۶}

بنابراین موضوع شناسی از اصولی ترین پایه ها برای ترسیم ساختار فقه و نگاه درست به فقه است که این نگاه درست بدون اصطلاح شناسی گسترده در فقه به دست نمی آید.

نگاه کلان به فقه از زاویه طبقه بندی مصطلحات، تنظیم مباحث، تقسیمات پیشینی و پسینی آن، ترسیم ابواب فقه و نحوه تقسیم مباحث آنها، بیان ارتباط فقه با علوم دیگر و جز آن موضوعی است که باید در فرمی از قبل طراحی شده با اصولی مشخص و قابل انعطاف ترسیم و ارائه شود. برای این تنظیم و ارائه، اصطلاح‌نامه (Thesaurus) مناسب ترین مدل است و بهترین ابزار کمکی در این زمینه خواهد بود و اگر با مستندات همراه شود، فواید دیگری را به صورت ارزش افزوده در فقه خواهد داشت، مانند نشان دادن دادوستد فقه با علوم دیگر از طریق ارائه واقعیت موجود در فقه، بازگو کردن ضوابط و

۱۳. برای تفاوت اصطلاح‌نامه، لغت‌نامه و دانش‌نامه رجوع کنید به مقاله «نخستین فرهنگ‌نامه جامع‌نگر در اصول فقه» از نویسنده همین مقاله. (آینه پژوهش، شماره ۱۲۴، مهر و آبان ۱۳۸۹)

۱۴. المراسم العلویه فی الاحکام النبویه، ص ۸۲.

۱۵. الکافی فی الفقه، ص ۱۰۹.

۱۶. دکتر جمال عطیه در دوازده محور زمینه های نوآوری در فقه را بر شمرده است که محور نهم آن را ما نقل کردیم. رک به: تجدید الفقه الاسلامی، گفت وگوهای علمی دکتر جمال عطیه و دکتر وهبه زحیلی، ص ۱۴ تا ۷۴.

قواعد فقهی اعم از قواعد منصوص و مصرح یا قواعد مستنبط و مستخرج، قواعد فقهی عام و قواعد فقهی خاص و جزآن، به دست دادن زمینه بررسی‌ها و کنکاش‌های جدیدی در بحث‌های نشده فقهی از طریق ارائه کارهای انجام‌یافته و بحث‌های متورم‌شده، گشودن بررسی درباره مباحث نو و راه‌های نارفته مانند نظریه‌های فقهی، مصادیق و موارد تطبیق نظریه، عوامل قبول، رد یا انکار نظریه و همچنین ملاک‌های مختلف تبویب و تقسیم‌بندی مباحث فقه، وجه ارتباط فقه با علوم دیگر به خصوص شاخه‌های مختلف علم حقوق، ایجاد زمینه برای تنظیم و طبقه‌بندی منابع فقهی، درک دقیق تراز ادوار تاریخی، معرفی اعلام و شخصیت‌های فقهی و آثار ارائه‌شده به صورت تطبیقی و با مقایسه با سایر فرق اسلامی، بررسی دوباره مباحث پیرامونی فقه (فلسفه فقه)، بازنگاهی به عملکرد فقه و فقها و سرانجام، اصلاح و طرح‌ریزی بهتر و معماری دقیق‌تر برای فقه با مطالعه و بررسی عملکرد فقه و فقها و مرور گزارش مستند و تحلیلی از واقعیت موجود در فقه کلان و کلان فقه از طریق آماده‌کردن پایگاه‌های تخصصی فقهی مبتنی بر اصطلاح‌نامه فقه، بازنگری در منابع فقه، منابع استنباط، معرفی فقها و کتاب‌های علمی ارائه‌شده در دوره‌های فقه، بازرسی تقسیمات درونی فقه، توجه خاص به مقارنه فقهی و مقایسه دیدگاه‌های مذاهب مختلف اسلامی و جزآن. اکنون با تعریف اصطلاح‌نامه فقه بخشی از ویژگی‌های آن را گوشزد می‌کنیم.

چستی اصطلاح‌نامه فقه

اصطلاح‌نامه فقه منبع مرجعی است مشتمل بر کلیدواژه‌ها^{۱۷} و اصطلاحات^{۱۸} درباره حوزه دانشی و معرفتی فقه که به گونه‌ای سازمان یافته است تا روابط پیشین^{۱۹} میان مفاهیم (اعم و اخص و ...) را روشن کند. به عبارت دیگر مجموعه اصطلاحات گزیده‌شده و نظام یافته علم فقه است که بین آنها روابط معنایی، رده‌ای و سلسله مراتبی برقرار است و در فرمی سازوار موضوع دانش فقه را با تمام جنبه‌های اصلی، فرعی و وابسته به شکلی نظام یافته و به قصد مدیریت و سازمان‌دهی اطلاعات و مقاصد دیگر عرضه می‌کند. واحد تشکیل‌دهنده این اثر، اصطلاحات و کلیدواژه‌ها است که به حسب ساختارِ اطلاعاتِ فراوری شده دارای انعطاف و گسترش است. اصطلاح‌نامه فقه کاری جمعی و گروهی است و یکی از منابع موثق و مرجع^{۲۰} است که در آن، مصطلحات پایه و گزیده از دانش فقه با

۱۷. کلیدواژه: (Keyword) کلمه مهمی از یک عنوان یا از یک متن که به عنوان اولین کلمه یک شناسه در نمایه‌سازی یا فهرست به کار برده می‌شود. در عرف اطلاع‌رسانی کلیدواژه به اصطلاحاتی اطلاق می‌شود که از مدارک، عناوین کتاب یا مقاله، چکیده و دیگر متون اطلاعاتی استخراج می‌شوند و پایه نمایه‌سازی قرار می‌گیرند.

۱۸. «اصطلاح» (term) واژه یا عبارتی است که در مواردی خاص معنایی کاملاً دقیق و محدود را بیان کند یا ویژه علم، هنر، حرفه، تجارت یا موضوعی خاص باشد.

۱۹. روابط پیشین، یعنی ارتباط معنایی میان اصطلاحات، جدای از هر متن، یعنی ارتباطات همیشه صادق.

۲۰. مرجع: آنچه را که در امور به آن مراجعه کنند. (فرهنگ معین) در اطلاع‌رسانی و کتابداری، کتاب مرجع عبارت است از کتابی که محتوای آن به نحوی سازمان یافته باشد که مطالب مربوط به یک موضوع به گونه‌ای فشرده در بخش مشخصی از کتاب گردآمده و روشی سریع برای یافتن مطالب پیش‌بینی شده باشد. (رک به: مبانی مرجع؛ ترجمه و تألیف محمدحسین دبانی و دیگران؛ مشهد: آستان قدس رضوی، ص ۷۷، ۱۳۷۰).

توجه به صحت علمی در قالب شبکه معنایی اصطلاحات علمی فراهم آمده است.

در طبقه‌بندی رده‌شناختی، این اصطلاح‌نامه از نظر گستره، مفصل است؛ چون تمام موضوعات دانش فقه را پوشش داده است و از نظر شمول، تخصصی است؛ چون تمام موضوعات آن به دانش فقه اختصاص دارد. این اثر بر اساس تنظیم الفبایی حرف به حرف و در سه فرم الفبایی نظام یافته و درختی تنظیم شده است که این سه در فضای دوم (مجازی) وجود دارد،^{۲۱} ولی در نسخ چاپ کاغذی آن فقط الفبایی و درختی ارائه شده است.

مراحل شکل‌گیری اصطلاح‌نامه فقه

کتاب‌شناسی

اصطلاح‌نامه در حقیقت هویتی عینی، مختصر و نظام‌مند از منابع و مدارک (اشیای اطلاعاتی مانند کتاب، مقاله، اشیای صوتی و تصویری و...) موجود در یک حوزه معرفتی است. قبل از شروع هر اصطلاح‌نامه لازم است مدارک یا اشیای اطلاعاتی آن حوزه شناسایی شوند. از این رو قبل از تدوین اصطلاح‌نامه فقه منابعی که در این رشته تألیف شده‌اند، در حد میسور شناسایی و از نظر وزانت منابع نزد متخصصان علم فقه درجه‌بندی شدند. با توجه به اینکه منابع فقهی بسیار گسترده بودند، پانصد عنوان از میان آنها برگزیده و پس از فهرست‌نویسی توصیفی، اصطلاحات و واژگان نمایه‌ای آنها استخراج شد.

تهیه ساختار اولیه فقه

وجود ساختار اولیه برای یک علم به مثابه نقشه راه برای تدوین‌کنندگان اصطلاح‌نامه است. چنین کاری درباره علم فقه به دلیل وجود دسته‌بندی‌های متعدد که در طول تاریخ فقه از سوی فقیهان ارائه شده است چنان آسان نبود. حداقل انتظار از طرح و ساختار اولیه فقه این بود که بتواند منطقاً عمده اصطلاحات اخص فقهی را بدون تداخل در اقسام پوشش دهد. به همین دلیل کمیته‌ای متشکل از فضایی حوزه و آشنا به فن اصطلاح‌نامه‌نگاری تشکیل شد. این کمیته پس از مشاوره با فقها و صاحب‌نظران در این حوزه، مانند آیت‌الله صالحی‌مازندرانی (ره)، آیت‌الله ممدوحی، آیت‌الله مددی، آیت‌الله خائفی و... طرح اولیه‌ای از فقه و متناسب با ساختار اصطلاح‌نامه را تهیه کرد که پس از تصویب در شورای علمی گروه و شورای پژوهشی الگو و نقشه راه برای تدوین اصطلاح‌نامه فقه شد.

مرحله‌بندی طرح

در مرحله اول بعضی از ابواب فقهی نظیر ودیعه، عاریه، مزارعه، مساقات و... که مختصر هم بودند،

ذیل رده معاملات بالمعنی ااعم در دستور کار قرار گرفت و به تبع آن سایر ابواب معاملات تا سال ۱۳۸۴ با تصویب حدود ۲۳۰۰۰ اصطلاح فقهی پایان یافت. مرحله دوم طرح (رده عبادات بالمعنی ااعم) از سال ۱۳۸۴ آغاز و در سال ۱۳۸۹ با تصویب حدود ۴۱۰۰۰ هزار واژه پایان یافت.

گزینش اصطلاحات فقهی^{۲۲}

یکی از مراحل مهم در تدوین اصطلاح نامه گزینش واژه های نمایه ای است. وجود ملاک و معیار مشخص زمینه را برای تدوین دقیق تریک اصطلاح نامه فراهم می کند. در اصطلاح نامه فقه علاوه بر معیارهای مشخص در اصطلاح نامه ها، مواردی به شرح ذیل در گزینش اصطلاحات مدنظر بوده است:

۱. رجوع به فرهنگ نامه ها و دایرة المعارف هایی که در حوزه فقه نوشته شده است که معمولاً آسان ترین راه برای تدوین یک اصطلاح نامه مراجعه به این نوع منابع است و عمدتاً به صورت تک واژه اند، اما باید دقت شود که استفاده از منابع مذکور اگرچه لازم است، کافی نیست. بسنده کردن به واژه های موجود در این منابع به معنای نادیده گرفتن بخش قابل توجهی از واژگان مورد نیاز نمایه سازان و استفاده کنندگان است که قطعاً نمی تواند تأمین کننده اهداف یک اصطلاح نامه - ارائه نظام مند واژگان برای استفاده نمایه سازان و کاربران - باشد. در اصطلاح نامه فقه نیز به این امر توجه شده است.

۲. تمرکز بر اخذ واژه از موضوع یک گزاره فقهی (نه محمول آن) یکی از مهم ترین ملاک ها برای انتخاب کلید واژه های فقهی بوده است؛ زیرا عمده محمولات فقهی بر محور احکام (اعم از تکلیفی یا وضعی) است و اخذ واژه برای همه این محمولات به مثابه این است که بخش اعظم اصطلاحات فقهی مملو از واژگانی با پیشوند احکام تکلیفی و وضعی نظیر وجوب نماز، استحباب نماز، کراهت نماز، حرمت بیع ربوی، صحت بیع معاطاتی و... باشد و این در حالی است که موضوع گزاره های فقهی، هم متنوع بوده و هم بیشتر کاربران از همین طریق به دنبال مطالب فقهی هستند. کم هستند کاربران که مثلاً از طریق «کراهت نماز در حمام» به دنبال این مطلب باشند. عمده آنها از طریق «نماز در حمام، نماز در مسجد، نماز پدر بر پسر بزرگ و...» این مطالب را جستجو می کنند، نه از طریق کراهت نماز در حمام، استحباب نماز در مسجد، وجوب نماز پدر بر پسر بزرگ و... اگر هم بخشی از واژه های موجود در اصطلاح نامه فقه با پیشوند احکام نظیر احکام تکلیفی، احکام وضعی، احکام آب و... آمده است، به یکی از دلایل ذیل است:

- قرار گرفتن آن واژه ها در جای موضوع یک گزاره فقهی، مانند: واژه های احکام وضعی، احکام تکلیفی، واجب عینی، واجب کفایی و....

۲۲. در این قسمت از مقدمه اصطلاح نامه فقه و نظرات مدیر کارگروه فقه حجت الاسلام دکتر حسین حسن زاده نیز استفاده شده است.

ذکر مصادیق برای احکام یک موضوع فقهی، مانند: آشامیدن آب، اجاره آب و ... که با عنوان «احکام آب» مطرح می‌شود.

هماهنگی نهایی

هماهنگی نهایی میان واژگان و ایجاد لحاظ‌های تقسیم‌یکی از کارهای بسیار مهم در تدوین اصطلاح‌نامه است. اهمیت این امر درباره اصطلاح‌نامه فقه به دلیل کثرت واژگان فقه (حدود ۶۴۰۰۰ واژه از دوره معاملات و عبادات) دوچندان است. به همین دلیل پس از اتمام اولیه اصطلاح‌نامه فقه گروهی متشکل از چهار محقق و تحت اشراف شورای علمی گروه مأمور به این مهم شده و پس از بررسی نهایی، از میان ۶۴۰۰۰ هزار اصطلاح، حدود ۵۲۰۰۰ را برگزیدند و با ملاحظات مجدد شورای علمی گروه، ارزیابان و شورای پژوهشی و بررسی مجدد ۵۱۴۹۵ اصطلاح به تصویب نهایی رسید و برای چاپ مکتوب ارائه شد و مابقی در قالب فایل الکترونیکی به سامان رسید.

گزارش تحقیق و تعداد اصطلاحات

طرح تدوین اصطلاح‌نامه فقه از سال ۱۳۷۸ آغاز و با توجه به گستردگی منابع فقهی در ویراست نخست ۵۰۰ عنوان از میان کتب فقهی با مشورت اساتید برجسته این رشته انتخاب و پس از طی مراحل تحقیق (شناسایی منابع، ارزش‌گذاری و درجه‌بندی آنها، تحقیق و استخراج اصطلاحات، ایجاد روابط بین اصطلاحات، بازنگری و اصلاحات لازم، بررسی و تصویب نهایی) موارد ذیل به تأیید شورای پژوهشی رسید و برای نشر ارسال شد:

تعداد کل واژه‌ها: ۵۱۴۹۵

تعداد واژه‌های رأس: ۱۲ رأس

تعداد واژه‌های مرجح ۴۲۰۳۲

تعداد واژه‌های نامرجح ۹۳۹۰

تعداد واژه‌های اعم ۸۲۳۳

تعداد واژه‌های اخص ۴۱۸۰۹

تعداد واژه‌های وابسته ۳۷۲۳۵

شیوه نمایش اصطلاحات

معمولاً اصطلاح‌نامه‌ها به چهار شیوه ارائه می‌شوند:

۱. نمایش الفبایی: بخشی که در آن اصطلاحات در نظم الفبایی آورده شده‌اند که معمولاً حاوی تمام اصطلاحات مرجح و غیرمرجح است و موجب سهولت در استفاده برای هرگونه مراجعه‌کننده‌ای است.

۲. **نمایش نظام‌یافته:** بخشی که در آن اصطلاحات در مجموعه‌ها و گروه‌های هم‌موضوع رده‌بندی شده‌اند. این قسمت در واقع یک فهرست رده‌بندی شده نسبت به بخش الفبایی اصطلاح‌نامه است؛ با این تفاوت که در این صورت رابطه اعم و اخص با توفرتگی هر اصطلاح در مقایسه با دیگری نشان داده می‌شود و در ضمن از عبارت راهنما برای تعیین ملاک دسته‌بندی اصطلاحات خاص تر استفاده می‌شود.

۳. **نمایش سلسله‌مراتبی (درختی):** در این نوع نمایش، اصطلاحات و روابط سلسله‌مراتبی (اعم و اخص) آنها به شکل دوبعدی (فراتر و فروتر، حاکم و تابع) منعکس می‌شود؛ به گونه‌ای که نمایه‌ساز یا استفاده‌کننده می‌تواند اصطلاحات مرتبط را در یک کلاف منظم پیگیری کند.

۴. **نمایش چرخشی:** در این شکل هر واژه‌ای در مجموعه اصطلاحات به کار رفته در اصطلاح‌نامه با پیشوندها و پسوندهای گوناگون مشاهده می‌شود و استفاده از آن برای محققانی که شکل کامل اصطلاحات را نمی‌دانند بسیار کارآمد است. نمایش چرخشی در برنامه نرم‌افزاری بیشتر مورد توجه است.

نکته اینکه به دلیل گستردگی اصطلاحات فقهی و حجم زیاد صفحات در چاپ مکتوب، در این ویرایش فقط شیوه‌الفبایی و درختی عرضه شده است و نمایش‌های نظام‌یافته و چرخشی به صورت فایل‌های الکترونیکی در قالب نرم‌افزار در اختیار پژوهشگران قرار می‌گیرد.

ویژگی‌هایی از این اثر

این اثر علمی در نوع خود کاری جدید و دارای شاخصه‌هایی مانند ذیل است:

۱. تدوین آن از جنبه‌های روشی و ساختاری مستلزم کار گروهی و جمعی است که عمدتاً در جامعه علمی ما کم‌سابقه است. این فعالیت گروهی با برنامه‌ای از پیش تعیین‌شده و براساس نظر جمعی و رأی‌گیری صورت گرفته است و کار فرد نیست.

۲. تبیین روابط مفهومی هر اصطلاح ذیل اصطلاح‌های پذیرفته‌شده با بهره‌گیری از منابع معتبر در دسترس و استفاده از ارجاع مناسب در موارد لازم و تدوین دامنه بحث برای اصطلاح در مواقع لزوم.

۳. یکی از وظایف مهم اثر مرجع، ارجاع به منابع دست‌یافتنی است که در این اثر استفاده فراگیر از منابع شیعه و اهل سنت صورت گرفته و بخشی از این منابع در نسخه الکترونیکی ارائه شده است.

۴. تنظیم اطلاعات پیچیده فقهی در قالب اصطلاحاتی روان با رعایت ایجاز.

۵. آوردن اصطلاحات مرجح با فونت متفاوت به منظور مراجعه آسان.

۶. تنظیم ساختار شکلی اصطلاح‌نامه بر اساس نظام الفبایی حرف‌به‌حرف که این نظام الفبایی با بخش ترسیمی (درختی) نیز تکمیل می‌شود؛ به‌گونه‌ای که پس از مراجعه به آن، نقشه‌ای از طرح کلی اصطلاحات و موضوعات مرتبط ارائه شده است تا پژوهشگران دامنه بررسی خود را در هررده‌ای از رده‌های فقه پیگیری کنند.

۷. بررسی حدود هزار عنوان منبع و مدرک فقهی و استناد به بیش از ۵۰۰ مأخذ فقهی از شیعه و سنی.

۸. دربردارنده اصطلاحاتی است که عموماً در حوزه معرفتی فقه مطرح است یا در ذخیره و بازیابی اطلاعات آن به عنوان کلیدواژه به کار می‌آید.

۹. نگارش به نثر فارسی (منظور از فارسی، فارسی و عربی توأم است؛ زیرا غالباً اصطلاحات علوم و معارف اسلامی به زبان عربی است و به همان صورت اصلی سال‌ها، بلکه قرن‌هاست در فرهنگ جهان اسلام و ایران رواج دارد). از این‌رو تلاش شده است قواعد فارسی در انتخاب اصطلاحات رعایت شود، ولی از آنجا که زبان عربی زبان رایج، علمی و اصطلاحی اسلام است و گزارش دادن از آن نیز مبتنی بر محافظت مصطلحات همان زبان است، مشاهده می‌کنید که آنچه نمود بیشتر و جلوه فراتری دارد، عربی بودن واژگان است که در فارسی هم متداول و رایج‌اند.

۱۰. این اصطلاح‌نامه تخصصی است و اصطلاحات عام و متداول خارج از محدوده علم فقه گردآوری نشده است و مواردی که به برخی از حوزه‌های وابسته پرداخته است، به لحاظ تخصصی بودن و تبعیت از منابع و مأخذ فقهی است که این نوع واژگان را وارد کرده و بحث‌های پدیده‌ای از آنها ارائه کرده‌اند که اگر آن واژگان از محدوده کار خارج شود، گزارش‌دهی کامل و درستی از زوایای مباحث فقه و وابسته‌های آن صورت نگرفته است.

۱۱. گستره واژگانی یکی از جنبه‌های تحسین‌برانگیز این اصطلاح‌نامه است که وسعت کار و فضای وسیعی را برای هریک از موضوعات ایجاد کرده است. شمار اصطلاحات فقهی در این اصطلاح‌نامه از ۵۵۰۰۰ تجاوز کرده است.

۱۲. از قرارداد بین‌المللی ایزو ۲۷۸۸ و همچنین ایزو ۲۵۹۶۴ و بومی‌سازی مواردی از آن تبعیت کرده است.

۱۳. اصطلاح‌نامه فقه در ردیف منابع زیربنایی و مرجع است که علاوه بر شمول، دقت و انسجام در نوع خود در این رشته اولین اثر است و از لحاظ کمک به تحول اساسی که در طرح، ساختار و مدیریت این دانش پدید آورده، طلایه‌دار مرحله جدیدی در تدوین اصطلاح‌نامه‌ها، فرهنگ‌نامه‌ها، دایرة‌المعارف‌ها و مقوله‌هایی از این دست است.

۱۴. اصطلاح‌گزینی در اصطلاح‌نامه فقه نیز بسیار مهم و قابل توجه است؛ زیرا:

الف) با مراجعه به نمایه‌ها، کتاب‌شناسی‌ها، فرهنگ‌نامه‌ها و دایرة‌المعارف‌های موجود و از همه مهم‌تر با مراجعه به کتاب‌ها و منابع اصلی، اصطلاحات فقهی استخراج شده است.

ب) اصطلاحات استخراج‌شده از منابع فوق توسط گروه‌های تخصصی آشنا به مسائل حرفه‌ای - فنی بررسی و به تصویب رسیده است.

ج) اصطلاح‌نامه‌ها چون اصطلاحات نمایه‌ای را در بر دارند، گستره واژگانی در آنها فراوان است. از این‌رو در این اصطلاح‌نامه زمینه انتخاب مدخل‌های اصلی و مدخل‌های ارجاعی فقهی برای گزینش‌کنندگان مداخل دانش‌نامه و فرهنگ‌نامه فراهم شده و راه نافرته آنها را کوتاه کرده است.

نتیجه

ساختار منظم علم فقه هنگامی میسر می‌شود که علاوه بر درک درست از رده‌های اصلی، ارتباط ساختمان معنایی علم به خوبی درک و جایگاه هر بحثی در نظامی منطقی مشخص شود و این مبتنی است بر موضوع‌شناسی دقیق و اصطلاح‌شناسی گسترده در حوزه دانش فقه. به گونه‌ای که ساختار کلی و جایگاه هر بحث در قالب استانداردهای قابل قبول موضوع‌شناسی شود. بنابراین موضوع‌شناسی در ترسیم ساختار فقه از اصولی‌ترین پایه‌ها برای نگاه درست به فقه است تا بر پایه آن نگاه کلان به فقه از زاویه طبقه‌بندی موضوعات و مصطلحات تحقق یابد و این موضوعی است که اصطلاح‌نامه فقه بر عهده دارد. این ابزار استاندارد در صورتی که با مستندات همراه شود، فواید دیگری را به صورت ارزش افزوده در فقه خواهد داشت، مانند: نشان دادن دادوستد فقه با علوم دیگر، به دست دادن زمینه بررسی‌های جدید و بحث‌های متورم‌شده، گشودن بررسی درباره ملاک‌های مختلف تبویب و تقسیم‌بندی مباحث فقه، وجه ارتباط فقه با علوم دیگر به خصوص شاخه‌های مختلف علم حقوق و سرانجام اصلاح و طرح‌ریزی بهتر و معماری دقیق‌تر برای فقه با مطالعه و بررسی عملکرد فقه و فقها و مرور گزارش مستند و تحلیلی از واقعیت موجود در فقه کلان و کلان فقه از طریق آماده‌کردن پایگاه‌های تخصصی فقهی مبتنی بر اصطلاح‌نامه فقه.

کتابنامه

- آوستین، درک، ویل، پیتر، عباس حری؛ راهنمای تهیه و گسترش اصطلاح‌نامه یک‌زبانه؛ مرکز اسناد و مدارک علمی ایران، تهران، ۱۳۶۵.
- ابن حزم اندلسی (علی بن احمد بن حزم)؛ مراتب العلوم؛ تحقیق احسان عباس؛ ترجمه محمدعلی خاکساری؛ بنیاد پژوهش‌های اسلامی، مشهد، ۱۳۶۹.
- ابن براج، عبدالعزیز بن نحیر؛ المهدب؛ ج ۱، جامعه مدرسین حوزه علمیه، قم، ۱۴۰۶.
- اصطلاح‌نامه اصول فقه؛ جمعی از محققان؛ مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، قم، ۱۳۸۰.
- اصطلاح‌نامه فقه؛ جمعی از محققان؛ پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ۱۳۹۵.
- حری، عباس؛ دائرة المعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی؛ ج اول، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران، ۱۳۸۱؛ «اصطلاح‌شناسی».
- حسن‌زاده، حسین؛ «بررسی ساختار فقه»، مجله قیاسات، ش ۳۲، سال ۱۳۸۲.
- دیانی، محمدحسین و دیگران (ترجمه و تألیف)؛ مبانی مرجع، آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۷۰.
- سلطانی، پوری و فروردین راستین؛ اصطلاح‌نامه کتابداری؛ سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران، ۱۳۶۵.
- شهبابی خراسانی، محمود؛ ادوار فقه؛ ج ۲، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۲۴.
- شیبانی، زکیه؛ «ارزنبابی رعایت معیارهای اصطلاح‌نامه علوم اسلامی بر اساس ایزو ۵۹۶۴»؛ فصلنامه مطالعات دانش‌شناسی، دانشگاه علامه طباطبائی، ش ۲، بهار ۱۳۹۴.
- صدر، سیدحسن؛ تأسیس الشیعه لعلوم الاسلام؛ اعلی، تهران، بی‌تا.
- عطیه، جمال و وهبه زحیلی؛ تجدید الفقه الإسلامی، از سلسله‌کتاب‌های حواریات لقن جدید؛ ج دوم، دمشق - بیروت، دار الفکر، ۱۴۲۲/۲۰۰۲م، در کتاب تذکره الفقهاء.
- فارابی، ابونصر؛ احصاء العلوم و مراتبها؛ ترجمه حسین خدیو جم؛ انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۶۲.
- فصلنامه کتاب؛ دوره سوم، شماره ۱۰۴، سال ۱۳۷۱، بخش گزارشی، ترجمه سخنرانی گرویه.
- فیض کاشانی، ملامحسن؛ مفاتیح الشرایع؛ مجمع الذخائر الإسلامی، ج ۱، بی‌نا، قم، ۱۴۰۱.
- قرشی، محمدحسین؛ «تاریخچه دایرة المعارف‌نگاری در جهان»؛ کیهان فرهنگی (ویژه دایرة المعارف‌ها و دانشنامه‌ها)؛ ش ۱۲۷، سال سیزدهم، خرداد و تیر ۷۵.
- مجموعه مقالات همایش ملی اصطلاح‌نامه؛ مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی، نشر کتابدار، ۱۳۹۱.
- محقق حلی، جعفر بن حسن؛ شرایع الاسلام؛ ج ۱، دار الاضواء، بیروت، ۱۴۰۳.
- مظاهری تهرانی، ناصر و محمدهادی فقیهی؛ دانستنی‌های کتابداری؛ چاپخانه گیلان، تهران، ۱۳۴۸.
- مطهری، مرتضی؛ «اجتهاد در اسلام»؛ نشریه سالانه مکتب تشیع؛ ش ۳، فروردین ۱۳۳۹.
- _____؛ آشنایی با علوم اسلامی؛ ج ۳، صدرا، تهران، ۱۳۸۷.
- موسوی عاملی، سیدمحمد بن علی؛ مدارک الاحکام فی شرح شرائع الاسلام؛ مؤسسة آل‌البتیة لإحیاء التراث، بیروت، ۱۴۱۱.
- ابوجعفر محمد بن حسن طوسی؛ یادنامه شیخ الطائفه؛ ج ۳، به‌کوشش محمد واعظ‌زاده خراسانی؛ دانشگاه فردوسی؛ دانشکده الهیات و معارف اسلامی، مرکز تحقیقات و مطالعات، مشهد، ۱۳۵۰.
- یعقوب‌نژاد، محمدهادی؛ الگویی نوین در مدیریت دانش انسانی؛ مجموعه مقالات نخستین کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی، انتشارات آفتاب، ۱۳۹۴.

- _____؛ درآمدی بر مبانی اصطلاح‌نامه علوم اسلامی؛ انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه، قم، ۱۳۷۵.
- _____؛ «فرهنگ‌نامه اصول فقه؛ نخستین فرهنگ‌نامه جامع‌نگر در اصول فقه»؛ آینه پژوهش؛ ش ۱۲۴، مهر و آبان ماه ۱۳۸۹.
- _____؛ طبقه‌بندی علوم و چالش‌های فرارو؛ فصلنامه علمی پژوهش نقد و نظر؛ سال ۱۶، شماره ۴، سال ۱۳۹۰.
- _____؛ نقش اصطلاح‌شناسی در توانمندسازی فقه؛ فصلنامه علمی پژوهشی کاوشی نو در فقه؛ سال ۲۲، شماره ۳، پاییز ۱۳۹۴.